

**ՀԱՅ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՉՍՏԱՑՎԱԾ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
«ԹՈՒՐԳ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՇՏԵՑՄԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ» (1922-1927 թթ.)**

ՌՈՒՔԵՆ ՄԵԼՔՈՆՑԱՆ

Հայ-թուրքական լարված հարաբերությունների ծիրում հասկապես 20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարի սկզբին արձանագրվել են հասարակական-քաղաքական և դիվանագիտական երկխոսության մի քանի փորձեր: Մակայն հայաստանյան գիտական և քաղաքական շրջանակներում շատ քիչ է արծարծվել հայ-թուրքական հասարակական-քաղաքական երկխոսության մի փորձ, որն արձանագրվել է 1920-ականներին, երբ ծավալվում էր Թուրքիայի Հանրապետության ձևավորման և կայացման ռազմա-քաղաքական գործընթացը: Սույն հոդվածում ներկայացվելու և քննարկվելու է հայ-թուրքական հանրային երկխոսության առաջին, եթե կարելի է ասել, կանոնակարգված օրինակը: Մակայն, ի սկզբանե պետք է շեշտել, որ այդ ամենը ունեցել է իրավիճակով պարտադրված, արհեստական բնույթ, ուստի և այն կարելի է տեղավորել քաղաքական պատեհապաշտության, հարմարվողականության շրջանակներում: Երկխոսության այդ փորձը թուրքական կողմից ընկալվել է բացառապես որպես միջազգային ասպարեզում և տվյալ ժամանակաշրջանում ընթացող բանակցություններում իրենց հակահայկական թեզերն ավելի ամրապնդելու միջոց: Այդ ամենին ակտիվորեն մասնակցած հայերն իրենց հրապարակային հայտարարություններով ու քայլերով ոչ միայն վնաս են հասցրել միջազգային ասպարեզում հայկական շահերին, այլև անգամ չեն կարողացել մեղմել Թուրքիայում գոյատևած հայության փոքրաթիվ խմբերի հանդեպ թուրքական շարունակվող հալածանքի քաղաքականությունը: Կարծում ենք, որ հայ-թուրքական շփման այս փորձի ուսումնասիրումը կարող է հետաքրքրություն ներկայացնել ինչպես գիտական, այնպես էլ քաղաքական և դիվանագիտական հարաբերություններում:

Բանալի բառեր – հայ-թուրքական երկխոսություն, Մուսթաֆա Քեմալ, Չավեն պատրիարք, Մտամբուլի հայ համայնք, քեմալականներ, Հայոց ցեղասպանություն, Թուրքիայի Հանրապետություն, Լոզանի պայմանագիր

Եթե փորձենք նախ համառոտ ներկայացնել այդ ժամանակվա Թուրքիայում կամ դե յուրե Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող կարևորագույն ռազմաքաղաքական զարգացումները, ապա պետք է առանձնացնենք 1919 թ. մայիսին թուրք զենեթալ Մուսթաֆա Քեմալի ղեկավարությամբ սկիզբ առած շարժումը, որը, իր շուրջը համախմբելով երկրի քաղաքական և ռազմական որոշակի ուժերի, ծավալեց պայքար

ընդդեմ կայսրությանը պարտության մատնած պետությունների, սակայն հիմնական թիրախ ընտրվեցին ոչ թե եվրոպական հաղթած տերությունները, այլ հայերն ու հույները, ինչպես նաև Հայաստանն ու Հունաստանը: Շարժման ծավալումից որոշ ժամանակ անց Օսմանյան կայսրությունում ձևավորվեց դե ֆակտո երկիշխանություն. մի կողմից մայրաքաղաք Ստամբուլում պահպանվող սուլթանական ձևական և ինքնուրույնությունից զուրկ կառավարությունն էր՝ սուլթան Մեհմեթ VI-ի գլխավորությամբ, իսկ մյուս կողմում՝ Անկարայում կենտրոնացած գեներալ Մուսթաֆա Քեմալի ապստամբական շարժումը: Կարճ ժամանակ անց Քեմալի գլխավորած շարժումը սկսեց հաջողություններ արձանագրել ինչպես ռազմական, այնպես էլ քաղաքական ու դիվանագիտական հարթություններում, և արդեն պարզ էր, որ երկրում դե ֆակտո իշխանությունը անցել է քեմալականների ձեռքը, որի դե յուրե ամրագրումը տեղի էր ունենալու 1923 թ. հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումով և Մուսթաֆա Քեմալի նախագահ ընտրվելով: Մինչ այդ լուծարվելու էր սուլթանությունը, և վերջին սուլթան Մեհմեթ VI-ը լքելու էր երկիրը:

Այս զարգացումներին զուգահեռ՝ որոշակի գործընթացներ էին տեղի ունենում նաև Ստամբուլում բնակվող և ցեղասպանությունից խուսափած կամ այդ արհավիրքը վերապրած հայության շրջանում: Եթե մինչև քեմալականների հաջողությունները Կոստանդուպոլսի Հայոց պատրիարքությունը և աքսորից վերադարձած պատրիարք Ջավեն արքեպիսկոպոս Տեր-Եղիայանը որոշ քայլեր էին ձեռնարկում Հայոց ցեղասպանությունից փրկված հայերին աքսորավայրերից վերադարձնելու, մուսուլմանական տներում ու հարեմներում գերության մեջ հայտնվածներին գտնելու և համայնքային կյանքին վերաինտեգրելու ուղղությամբ, ապա վիճակը էականորեն փոխվում է քեմալական շարժման ծավալման և հաղթանակի հասնելուց հետո: Քեմալականներն ի սկզբանե բացասական վերաբերմունք են դրսևորում Ջավեն պատրիարքի նկատմամբ նրա հայահավաք գործունեության պատճառով, իսկ իշխանության հասնելուց հետո նրանց մոտեցումները էլ ավելի կոշտ են դառնում: Մասնավորապես՝ 1922 թ. նոյեմբերին որպես Անկարայի կառավարության ներկայացուցիչ Ստամբուլ է այցելում Մուսթաֆա Քեմալի մտերիմ զինակից գեներալ Ռեֆեթը (Բելե) և հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ հանդիպմանը հստակ հայտարարում, որ Հայոց պատրիարք Ջավեն Տեր-Եղիայանը անցանկալի անձ է քեմալականների համար, և նա պարտավոր է հեռանալ Թուրքիայից: Թեև մինչ այդ Ջավեն պատրիարքը, թերևս հաշվի առնելով ձևավորված նոր քաղաքական իրողությունները և առաջնորդվելով իր գլխավորած համայնքը լրացուցիչ հավաճանքներից հեռու պահելու ցանկությամբ, սկսում է քեմալական իշխանությունների հետ հարաբերություններ հաս-

¹ St' u Ekmekçiöglu L., *Recovering Armenia: the Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey*, Stanford, 2016, էջ 90-91:

տատելու փորձեր անել և քաղաքավարական հանդիպումներ ունենալ նրանց հետ², սակայն այդ ամենը դրական արդյունք չի տալիս: Ցավալիին այն է, որ Ռեֆեթ փաշայի պահանջից հետո հայ համայնքում սկսվում է հալածանքի արշավ Հայոց պատրիարքի դեմ՝ համայնքի ազդեցիկ գործիչների մասնակցությամբ և կազմակերպմամբ, որոնց գլխավորում էր հետագայում Թուրքիայի խորհրդարանի պատգամավոր դարձած տխրահոչակ Պերճ Քերեպեռյանը: Տարատեսակ հալածանքների հետևանքով Չավեն պատրիարքը 1922 թ. դեկտեմբերի 10-ին ի վերջո լքել է Թուրքիան. նրանից կարճ ժամանակ անց նմանատիպ պարտադրանքների պատճառով Ստամբուլը լքել է նաև Կոստանդնուպոլսի Հունաց պատրիարք Մելետիոս Մետաքսակիսը³:

Ծագումով Թուրքիայից ամերիկահայ պատմաբան Լ. Էքմեքչիօղլուն իր ուշագրավ հոդվածում Չավեն պատրիարքի հանդեպ քեմալականների անհանդուրժողական վերաբերմունքը բացատրում է ոչ միայն 1918-1922 թթ. հայահավաք աշխատանքներում նրա դրսևորած համարձակությամբ, այլև մեկ այլ հանգամանքով: Այսպես, Ռեֆեթ փաշան ավելի վաղ պահանջել է, որ Հայոց պատրիարք Չավեն Տեր-Եղիայանը Թուրքիայի հայերի անունից հեռագիր հղի Լոզան, որտեղ ընթանում էին բանակցություններ աշխարհի տարբեր պետությունների ու քեմալական Թուրքիայի միջև, և քննարկվում էր նաև Թուրքիայում գոյատևած հայերի ու նրանց կարգավիճակի հարցը: Քեմալականների կողմից ակնկալվող հեռագրում Հայոց պատրիարքը պետք է նշեր, որ Թուրքիայի հայերը «չեն սատարում Նորատունկյանին»⁴. խոսքը դիվանագետ Գաբրիել Նորատունկյանի⁴ մասին է, որը Լոզանում հայության անունից պահանջում էր Թուրքիայում ստեղծել, ըստ էության, հայկական ինքնավարություն՝ «Հայկական ազգային օջախ» անունով: Բնականաբար, քեմալականները կտրուկ դեմ էին այդ գաղափարին և Հայոց պատրիարքից նման բովանդակությամբ հեռագիր կորզելու պարագայում առաջ կքաշեին այն թեզը, որ Նորատունկյանի գլխավորած հայկական պատվիրակությունն իբրև թե չի ներկայացնում Թուրքիայի հայերի շահերը: Չնայած տարատեսակ ճնշումներին՝ երջանկահիշատակ Չավեն պատրիարքը հրաժարվել է անել այդ քայլը⁵: Քեմալական-

² Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն-Ժամանակ», Ստամբուլ, 09.11.1922:

³ Տե՛ս **Էքմեքչիօղլու Լ.**, *Kalanlar: Savaş Sonrasında ve Tek Parti Döneminde İstanbul Ermeni Cemaati // 1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım (Hazırlayanlar: Fikret Adanır, Oktay Özel)*, İstanbul, 2015, էջ 544-545:

⁴ Գաբրիել Նորատունկյանը սերում է Օսմանյան կայսրության հայ հայտնի գերդաստաններից և եղել է ժամանակի լավ կրթություն ստացած դիվանագետներից: Ի թիվս այլ պաշտոնների՝ 1912 թ. նա զբաղեցրել է Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը, իսկ 1913-ից ընտանյոք հանդերձ հաստատվել է Եվրոպայում: Պողոս Նուբար փաշայի մահից հետո եղել է Հայ ազգային պատվիրակության ղեկավար ու 1923 թ. մասնակցել Լոզանի բանակցություններին: Գաբրիել Նորատունկյանի մասին մանրամասն տե՛ս **Հ. Ստեփանյան**, *Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում*, Եր., 2012, էջ 263-265:

⁵ Տե՛ս **Էքմեքչիօղլու Լ.**, *Mecbur: Mıgırdıç Agob'un "Türkiye Ermenileri" Risalesi (1922) // 1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım (Hazırlayanlar: Fikret Adanır, Oktay Özel)*, İstanbul, 2015, էջ 555:

ների վերոնշյալ պահանջը, սակայն, շուտով իրականանալու էր, բայց այլ ուժերի օգնությամբ:

Թուրքիայում քեմալականների կողմից իշխանությանը տիրանալուց և Հայոց պատրիարքին պարտադրաբար հեռացնելուց հետո Ստամբուլի հայերի մի որոշակի շրջանում ավելի մեծ թափ են ստանում նոր քեմալական իշխանություններին հաճոյանալու փորձերը: Ահա այդ մթնոլորտում 1922 թ. դեկտեմբերի 24-ին Ստամբուլում ձևավորվում է «Թուրք-հայկական հաշտեցման միություն» (Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti) անվանումով հասարակական կազմակերպությունը, որին անդամակցում են հայ և թուրք հասարակական գործիչներ, ճանաչված մարդիկ⁶: Սակայն այդ միությունն ունի նախապատմություն. դեռևս 1919 թ. սեպտեմբերի 28-ին Ստամբուլում գործող հայկական Կարապետյան վարժարանի շրջանավարտների կողմից հիմնադրվել է «Կարապետյանի շրջանավարտների միություն» անունով մի կառույց, որն էլ 1922 թ. հոկտեմբերի 24-ին տեղի ունեցած ընդհանուր ժողովում անվանափոխվել է և դարձել «Թուրք-հայկական հաշտեցման միություն»⁷: Շրջանավարտների այս միության և՛ ստեղծումը, և՛ անգամ ստեղծման ժամանակահատվածը որոշ մասնագետներ իրավացիորեն համարում են ոչ պատահական: Այսպես, ստամբուլահայ ուսումնասիրող և թարգմանիչ Միլվարթ Մալհասյանը հիմնավոր կարծիք է հայտնում, որ «Կարապետյանի շրջանավարտների միություն»-ը ստեղծվել է քեմալական շարժման հաջողությունների ազդեցությամբ⁸ և որոշակի քաղաքական նպատակներով: Եթե նկատի ունենանք, որ «Կարապետյանի շրջանավարտների միություն» անվամբ կառույցն ի սկզբանե ուներ դրական մոտեցում քեմալական ազգայնամտական շարժման նկատմամբ, ապա Ս. Մալհասյանի տեսակետը ավելի հիմնավորված կարելի է համարել:

«Թուրք-հայկական հաշտեցման միության» համահիմնադիրներն էին ժամանակի Թուրքիայի հայ և թուրք հայտնի, կրթված մարդիկ՝ բժիշկներ, ուսուցիչներ, առևտրականներ, գրողներ, պետական ծառայողներ՝ Պետրոս Ջեքի Կարապետյանը, Օմեր Ազիզը, Նուբար Թոզանը, Արմենակ Չուբուքյանը, Մեսութ բեյը, Շնորհք Բերբերյանը, Գևորգ Ֆիթինը (Ֆաթին), Մեհմեթ Ջեմիլ բեյը, Բուրհան բեյը, Պերճ Քերեսթեջանը, Միհրան Բոյաջյանը, Իսթեփան Գուրդիկյանը, Իսթեփան Քարայանը, Աբդուրրահման Շերեֆ բեյը, Մուսթաֆա Ռեշիթ բեյը և ուրիշներ⁹: Հարկ է հատուկ շեշտել, որ «Թուրք-հայկական հաշտեցման միության»

⁶ Տե՛ս **Hür A.**, Öteki Tarih II: Mondros'tan İzmir Suikastı Davası'na, İstanbul, 2013, էջ 301:

⁷ Տե՛ս **Ulu C.**, Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti ve Nizamnamesi, Ermeni Araştırmaları, Ankara, 2004, Cilt 3-4, Sayı 12-13, էջ 148:

⁸ Տե՛ս **Malhasyan S.**, “İstanbul’da 1922 Yılında Kurulan Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti ve Faaliyetleri”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, էջ 14:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 31, տե՛ս նաև **Ekmekçioğlu L.**, Mecbur: Mıgırdıç Agob'un "Türkiye Ermenileri" Risalesi (1922), էջ 556-557:

հայ հիմնադիրներն ու ղեկավարները բոլորն էլ, ըստ էության, իշխանամետ (թուրքամետ) դիրքորոշում ունեցող մարդիկ էին: Օրինակ՝ Կարապետյան վարժարանի հիմնադիր Պետրոս Զեքի Կարապետյանը ժամանակի ամենահայտնի մանկավարժներից էր և թուրքերենի/օսմաներենի փայլուն գիտակներից¹⁰: Մակայն կա շրջանառվող վարկած առ այն, որ Պետրոս Զեքի Կարապետյանը իր մի քանի ընկերների հետ համագործակցել է արդեն փախուստի մեջ գտնվող երիտթուրք պարագլուխների կողմից ստեղծված ուժային գաղտնի ծառայության «Քարաքոլի» հետ¹¹, որը քեմալական ազգայնամուլական շարժմանը ապահովում էր զենքով, զինյալներով և ռազմահետախուզական տեղեկատվությամբ: Հետագայում Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր դարձած Պերճ Քերեսթեջյանը¹², ըստ տարբեր աղբյուրների, նույնպես ընդգրկված է եղել «Քարաքոլի» շարքերում¹³ և տարաբնույթ աջակցություն ցույց տվել թե՛ այդ կառույցին և թե՛ քեմալական ազգայնամուլական շարժմանը:

Հայ-թուրքական այս միության անվանումը որոշակի տարընթերցումների առիթ է տալիս ու տարբեր աղբյուրներում և ուսումնասիրություններում տարբեր կերպ է մեկնաբանվում ու թարգմանվում: Այսպես, թուրքերեն *teali*-ն բառացի թարգմանությամբ նշանակում է բարձրացում, սակայն հանդիպում են հիշյալ կառույցի անվանման հայերեն մի քանի տարբերակներ՝ «Թուրքեհայ *Մտավորական* ընկերացություն»¹⁴, «Թուրքեհայ *Բարձրացման* միություն»¹⁵, «Թուրք և հայ միություն»¹⁶, իսկ երբեմն էլ «Հայ-թուրքական *բարեկամության* միություն» կամ «Թուրք և հայ *մտավորականների* միություն»: Անվանման այս ոչ հստակ պատկերը դրսևորվում է անգամ միության հրապարակած պաշտոնական հայտարարություններում. սկզբնական շրջանում կիրառվում է մտավորական թուրքերեն *aydin*, իսկ ավելի ուշ բարձրացում *teali*, բառը: Մեր կարծիքով՝ միության թուրքերեն անվանման բառացի թարգմանությունը չի կարող արտացոլել կառույցի բուն գործունեության նպատակը, ուստի անհրաժեշտ է անվանումը բխեցնել նպատակից: Եվ եթե առաջնորդվում ենք այդ միության հռչակած նպատակների տրամաբանությունից, ապա դրա անվանումը կարող է

¹⁰ Պետրոս Զեքի Կարապետյանի մասին մանրամասն տե՛ս **Հ. Ստեփանյան**, նշվ. աշխ., էջ 55:

¹¹ Տե՛ս **Սու Շ.**, նշվ. աշխ., էջ 147, տողատակի ծանոթ. 19, մեջբերված՝ **Öke M. K.**, Ermeni Sorunu 1914-1923, Ankara, 1991, էջ 194-195:

¹² Թուրքիայի խորհրդարանի հայազգի պատգամավորների մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Ռ. Մելքոնյան**, Թուրքիայի Հանրապետության խորհրդարանի հայազգի պատգամավորները (1935-1960 թթ.) // Արևելագիտության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), Եր., 2012, հ. 7, էջ 166-186:

¹³ Տե՛ս **Hiçyılmaz E.**, Türk Devrim'nde Bir Gizli Örgüt Karakol, İstanbul, 2012, էջ 349:

¹⁴ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն-Ժամանակ», Ստամբուլ, 01.01.1923:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղը, 20.05.1923:

¹⁶ Տե՛ս «Մարմարա», Ստամբուլ, 15.04.1926:

թարգմանվել բարեկամության կամ հաշտեցման միություն, քանի որ հարաբերությունների բարձրացում, ըստ էության, նշանակում է հարաբերությունները հաշտեցման և բարեկամության վերածել կամ հասցնել: Ուստի նպատակահարմար ենք համարում կիրառել «Թուրք-հայկական հաշտեցման միություն» ձևակերպումը:

Միության 1922 թ. համագումարում ընդունվում է 70 հոդվածից բաղկացած կանոնադրություն, որտեղ նշված են կառույցի հիմնական նպատակները և գործունեության ուղղությունները: «Թուրք-հայկական հաշտեցման միության» կանոնադրությունը, որի օսմաներեն բնօրինակը 15 էջ է¹⁷, բաղկացած է 14 բաժնից: Այդ բաժիններն են՝ «Միության պատմական հիմքը», «Միության հիմնադիրները», «Միության նպատակն ու ձգտումները», «Անդամակցությունը», «Անդամակցության պայմանները», «Հասարակական հիմունքներով ղեկավարներ», «Գլխավոր տեսուչներ և տեսուչներ», «Ղեկավար մարմին», «Գլխավոր կոմիտե», «Ղեկավար մարմնի կազմի պարտականությունները», «Հարկահավաք պաշտոնյա», «Միության եկամուտները», «Բաժիններ», «Միության հարաբերությունները կառավարության հետ»¹⁸:

Կանոնադրության «Միության նպատակն ու ձգտումները» բաժնում նշվում է, որ միության նպատակներից են նպաստել թուրք և հայ հասարակությունների միջև բարեկամական և անկեղծ հարաբերությունների զարգացմանը, աջակցել կարիք ունեցող աշակերտների և ուսանողների կրթությանը, նպաստել նաև Եվրոպայում կրթություն ստանալուն կամ շարունակելուն: Հատուկ շեշտվում է, որ կարևորում են երիտասարդական, կրթական այնպիսի ծրագրերին նպաստելը, որոնք միտված կլինեն «լավ հայ քաղաքացու ձևավորմանը»¹⁹: Միությունն ուներ համանախագահներ՝ մեկը՝ հայ, մյուսը՝ թուրք, որոնք աշխատում էին հասարակական հիմունքներով և պետք է լինեին որոշակի ճանաչման ու դիրքի հասած հարգարժան մարդիկ: Միության կառավարման խորհուրդը բաղկացած էր 12 անձից, որոնցից 6-ը՝ հայ, 6-ը՝ թուրք, իսկ կառույցի պատվավոր նախագահներ են ընտրվել Պերճ Քերեթեջյանը և Իսմայիլ Մուշթափը²⁰:

Կանոնադրության 59-րդ հոդվածով նախատեսվում էր Ստամբուլի հայերով բնակեցված տարբեր թաղամասերում բացել միության մասնաճյուղեր կամ ներկայացուցչություններ՝ «Թուրքահայության շրջանում ճշմարիտ բարեկամության շարունակականությունն ապահովելու նպատակով»²¹: Միությունն իր աներկբա աջակցությունն էր հայտնում քեմալականներին և նույնիսկ կանոնադրության մեջ շեշտում, որ

¹⁷ St' u Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamname-i Esasiyeti, İstanbul, 1922:

¹⁸ St' u Ulu C., նշվ. աշխ., էջ 148:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 146:

²⁰ St' u Malhasyan S., նշվ. աշխ., էջ 20:

²¹ Ulu C., նշվ. աշխ., էջ 156:

իր անդամ կարող են դառնալ միայն այն մարդիկ, որոնք Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին (իմա՝ քեմալականներին) հավատարիմ են և ընդգրկված չեն Թուրքիային դեմ որևէ շարժման կամ հոսանքի մեջ:

Բնականաբար «Թուրք-հայկական հաշտեցման միության» համագումարում հնչած ելույթների և հայտարարությունների տեքստերը քեմալական ազգայնամուլական շարժմանը բացահայտ գովերգող բնույթ ունեին. բացի այդ, համագումարի անունից ողջույնի հեռագիր է ուղարկվում Մուսթաֆա Քեմալին: Սակայն է՛լ ավելի ուշարժան է համագումարի ընդունած որոշումը՝ հեռագիր ուղարկել Լոզանում գտնվող թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ փաշային ու բացի շնորհավորանքներից՝ տեղեկացնել հայկական շահերի դեմ պայքարող թուրք պաշտոնյային, որ Թուրքիայի քաղաքացի հայերը, որոնց ներկայացնում են միության անդամ ճանաչված և հեղինակավոր անձինք, կարծում են, «... որ հայերի իրավունքները բացառապես Ձեր բարձր առաջնորդությամբ է հնարավոր պաշտպանել»²²: Սա, թերևս, ամենակարևոր քաղաքական քայլն էր, որը կարող էր իրականացնել այդ միությունը՝ ի պաշտպանություն թուրքական շահերի և ի վնաս հայկական նպատակների, քանի որ Իսմեթն այդ հեռագիրը օգտագործում է Լոզանում և Գաբրիել Նորատունկյանի հետ հանդիպման ժամանակ շեշտում, որ վերջինս կարող է ներկայացնել միայն այն հայերի շահերը, որոնք ապրում են Թուրքիայից դուրս, ու հղում անելով հայերի այդ խմբի վերոնշյալ հայտարարությանը՝ պնդում, որ Թուրքիայում բնակվող հայերի շահերի ներկայացուցիչն ինքն է, և հենց հայերն են լիազորել իրեն²³:

Գալով Մուսթաֆա Քեմալին ուղարկված հեռագրին՝ նկատենք, որ դրանում «Թուրք-հայկական հաշտեցման միության» անդամները նշում են. «Թուրքահայերը, անմասն մնալով արտաքին և ներքին բոլոր հրահրումներից, ամենաազնիվ զգացմունքներով կապված են թուրքական քաղաքացիությանը» և «չնայած ամեն տեսակ դժվարություններին, մեծագույն վճռականություն հանդես բերելով, իրենց հնազանդությունն ու հավատարմություն են հայտնում մեր ազգային կառավարությանը»²⁴: Միության անդամները նաև խնդրել են Մուսթաֆա Քեմալին իր հետ հանդիպման հնարավորություն ընձեռել: Ստանալով հեռագիրը՝ Մուսթաֆա Քեմալը 1923 թ. մայիսի 3-ին հանձնարարել է իր մտերիմ բժիշկ Ադնանին (հետագայում՝ Ադնան Ադրվար) պարզել, թե ովքեր են այդ միության անդամները, ինչ նպատակով է ձևավորվել միությունը: Ի պատասխան հանձնարարականի՝ Ադնանը 1923 թ. մայիսի 7-ին ծածկագիր հեռագրով Մուսթաֆա Քեմալին տեղեկացնում է, որ

²² Malhasyan S., նշվ. աշխ., էջ 41, նույնը տե՛ս նաև Ulu C., նշվ. աշխ., էջ 145:

²³ Sté u Ekmekçiöglü L., Mecbur: Mıgırdıç Agob'un "Türkiye Ermenileri" Risalesi (1922), էջ 557:

²⁴ Հեռագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս Kürşat C., Türk-Ermeni Taali (Dostluk) Cemiyeti, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi: Dün/Bugün/Yarın, İstanbul, 1974, Cilt XIII, Sayı: 77-78, էջ 18:

միության անդամները «տարբեր դավանանքների պատկանող դեմոկրատ հայեր են և որոշ թուրքեր»²⁵, և որ ինքը ճանաչում է միության որոշ անդամների, օրինակ՝ Պերճ Քերեսթեջանին, որին նա անվանում է «մեր ամենադժվար պահերին թուրքերի կողքին մնացած և հրադադարի օրերին մշտապես թուրքականությունը պաշտպանած պատվարժան մարդ»²⁶: Ուշագրավ է, որ Ադնանը առանձնացնում է այն հանգամանքը, որ այդ միության հայ անդամները «Զավեն պատրիարքին վճռողներն են»²⁷: Իսկ խոսելով միության նպատակների մասին՝ նա նշում է, որ նրանց հիմնական նպատակն է այդ միության միջոցով գրավել կառավարության ուշադրությունը և լուծել առկա խնդիրները²⁸: Ադնանի հեռագրից հետո Մուսթաֆա Քեմալը, պատճառաբանելով իր զբաղվածությունը, մերժում է հանդիպել միության անդամների հետ²⁹, սակայն արձագանքում է իրեն հասցեագրված հեռագրին և «Թուրք-հայկական հաշտեցման միությանը» ուղարկում է պատասխան հեռագիր, որտեղ իր գոհունակությունն է հայտնում միության հոչակած նպատակների, սկզբունքների և իրեն ու ԹԱՄԾ կառավարությանը ցուցաբերած բարեկամական զգացմունքների և հավատարմության համար: Քեմալը հատուկ առանձնացրել է «ներքին և արտաքին հրահրումներին» չտրվող, «իրական քաղաքացիական զգացումներ» ունեցող երիտասարդների կրթության կարևորությունը և հեռագիրը ավարտում է հետևյալ կոչով. «Այդ երիտասարդ ընկերներին հաջողություն մաղթելով՝ խորհուրդ եմ տալիս Արևելյան Հարցի անվան տակ դարերով իրականացված ամեն տեսակի արտաքին միջամտության գաղափարներից հրաժարվեն և դառնան Թուրքիայի անկեղծ հայրենասերներ»³⁰:

Համագումարից հետո միությունը փորձել է ճանաչում և կարգավիճակ ձեռք բերել Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում. միության անդամները ավելի ուշ հանդիպել են արդեն վարչապետ Իսմեթ փաշայի հետ, որի ընթացքում խոսել են նաև Լոզանի պայմանագրով Թուրքիա վերադառնալու ֆորմալ իրավունք ստացած հայերի խնդիրների մասին³¹: Միության անդամներին 1923 թ. հուլիսի 24-ին ընդունել է նաև Թուրքիայի հոգևոր առաջնորդը՝ խալիֆ Աբդուլ Մեջիդ II-ը. այցը եղել է արարողակարգային-շնորհավորական, սակայն իր խոսքում խալիֆը ողջունել է այդ հայերի և միության քաղաքական պահվածքն ու նպատակները³²:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 19:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 20:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղը:

³⁰ Հայերեն տեքստը տե՛ս «Քեմալ Փաշայի Պատասխանը Հայ եւ Թուրք Ընկերակցութեանը», «Ժողովրդի ձայն-Ժամանակ», Մտամբուլ, 01.01.1923, տե՛ս նաև **Malhasyan S.**, նշվ. աշխ., էջ 42:

³¹ Տե՛ս **Malhasyan S.**, նշվ. աշխ., էջ 50:

³² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 48:

Կարող ենք փաստել, որ հիմնադրմանը հաջորդող տարիներին՝ 1923-1926 թվականներին, «Թուրք-հայկական հաշտեցման միությունը» հաճախ հանդես է եկել Թուրքիայի Հանրապետության իշխանություններին գովերգող տարատեսակ հայտարարություններով, մամլո հաղորդագրություններով, որոնցում փորձել է ի ցույց դնել իր մտտեցումները այդ ժամանակվա Թուրքիայում և նրա շուրջը տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ: Բնականաբար այդ ամենը կրել է ընդգծված իշխանամետ բնույթ, և միության անդամները բացահայտ սատարել են քեմալական իշխանություններին³³: Օրինակ՝ 1924 թ. միության հայտարարություններից մեկում ասվում է. «Մենք հպարտ ենք, որ ապրում ենք Թուրքիայում և Թուրքիայի Հանրապետության փառապանծ դրոշի ներքո: Թուրքիայի Հանրապետությունը Օսմանյան կայսրության պես մեզ չի համարելու խորթ զավակներ»³⁴: Այս հայտարարությունը նաև ուղղված էր եվրոպական երկրներին, և նրանց ներկայացուցիչներին կոչ էր արվում զերծ մնալ Թուրքիայի հայերի իրավունքների պաշտպանության խնդրին միջամտելուց՝ դա համարելով այդ երկրի ներքին հարց: «Թուրք-հայկական հաշտեցման միության» քայլերի մեջ բացասական առումով առանձնանում է նրանց կազմակերպած այն ստորագրահավաքը, որով իբրև թե հայերը «կամովին» հրաժարվում են Լոզանի պայմանագրով փոքրամասնությունների համար նախատեսված իրավունքներից³⁵, ավելի կոնկրետ՝ պայմանագրի 42-րդ հոդվածի 1-ին և 2-րդ պարագրաֆներից³⁶: Սակայն, բնականաբար, հայ համայնքին պարտադրված այդ ստորագրահավաքը չէր կարող իրավական ուժ ունենալ, քանի որ համայնքային կառույցների որոշումները չէին կարող միջազգային պայմանագրերից բարձր կարգավիճակ ունենալ: Ուշագրավ է, որ ժամանակի թուրքական մամուլում թե՛ «Թուրք-հայկական հաշտեցման միության» և թե՛ հայերի իշխանահաճո այլ նախաձեռնությունների հանդեպ եղել է ընդգծված թերահավատ մտտեցում, որը երբեմն դրսևորվել է բացահայտ քննադատությամբ՝ «հայերի նախկինում արածները չենք մոռանալու»³⁷ ընդհանրական գնահատականի համապատկերում: Իսկ կոնկրետ Լոզանի պայմանագրով նախատեսվող իրավունքներից «կամովին հրաժարվելու» հայերի այս նախաձեռնությունը թուրքական մամուլում ընդունվել է ծաղրանքով. 1923 թ. սեպտեմբերին «Միլլիյեթ» թերթում հրապարակված մի հոդվածում նշվում է, որ եթե հայերը հրաժարվում են Լոզանով նախատեսվող իրավունքներից, ապա այլևս Հայոց պատրիարքության, հայկական դպրոցների կարիքը չկա, և դրանք պետք է փակվեն³⁸:

³³ Տե՛ս Ulu C., նշվ. աշխ., էջ 145, 147:

³⁴ Hür A., նշվ. աշխ., էջ 305-306:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 307:

³⁶ Տե՛ս Kocoglu Y., Azınlık gençleri anlatıyor, İstanbul, 2004, էջ 39:

³⁷ Malhasyan S., նշվ. աշխ., էջ 62:

³⁸ Տե՛ս Hür A., նշվ. աշխ., էջ 307:

Նշենք նաև, որ «Թուրք-հայկական հաշտեցման միությունը», հավատարիմ մնալով հռչակած նպատակներից մեկին՝ աջակցել հայ և թուրք երիտասարդներին կրթություն ստանալու կամ շարունակելու հարցում, արել է կոնկրետ քայլեր և երկու ազգերի 10-ական ներկայացուցչի ֆինանսական աջակցություն կամ մերօրյա տերմինաբանությամբ կրթական դրամաշնորհներ է հատկացրել³⁹: Միությունը ծավալել է նաև հրատարակչական գործունեություն՝ կրկին իշխանամետ շեշտադրումներով, և պատրաստվել է «Թուրքիայի հայերը» վերնագրով մի գրքույկ, որտեղ տպագրվել է նաև Լոզանի բանակցությունների ժամանակ Իսմեթ փաշային հղած իրենց տխրահռչակ հեռագիրը⁴⁰:

Ամփոփելով նշենք, որ քաղաքական իրավիճակի պարտադրանքով ստեղծված հայ-թուրքական երկխոսության այս հարթակը՝ «Թուրք-հայկական հաշտեցման միությունը», բացի թուրքական/քեմալական իշխանության արտաքին և ներքին որոշակի շահեր սպասարկելուց, որևէ այլ քայլ չկարողացավ և չցանկացավ անել: Ակնհայտ է, որ միությունը նախ և առաջ չկարողացավ սպասարկել իր ստեղծման բուն առաքելությանը՝ երկու ժողովուրդների միջև վստահության վերականգնում կամ իրական երկխոսություն, այլ ընդամենը դարձավ հակահայկական քաղաքականությանը սպասարկող ու նպաստող գործիք, ինչպես նաև ձևավորեց հայ-թուրքական երկխոսության իմիտացիա: Միության հիմնադիր որոշ հայեր իրենց այս իշխանամետ քայլերի շնորհիվ ստացան անհատական արտոնություններ, ապահովեցին իրենց կյանքն ու գույքը, ձեռք բերեցին կարգավիճակ, սակայն ոչ հայ ժողովրդին ընդհանուր առմամբ, ոչ էլ Թուրքիայի հայ համայնքին այս միությունը որևէ լուրջ օգուտ չտվեց: Ավելին՝ նրա գոյությունն ու խաղաղության կամ հաշտության հասնելու նմանատիպ գործելառճը էական հարված հասցրին նաև հայության ընդհանրական ընկալումներին ինչպես միջազգային բանակցությունների հարթակներում, այնպես էլ թուրքական հասարակության մեջ, քանի որ համազգային աղետից՝ Հայոց ցեղասպանությունից և հայրենագրկումից կարճ ժամանակ անց թշնամու հետ հաշտվելու փորձերը ոչ միայն քաղաքական ամնեզիայի դրսևորումներ են, այլև հակասում են քաղաքագիտական ու բարոյական տրամաբանությանը:

Ի վերջո, չնայած թուրքական իշխանություններին արված ուերանսներին և քայլերին՝ քեմալական վերնախավը, բացի որոշակի դեպքերից, այդպես էլ որևէ լուրջ ուշադրության չարժանացրեց այդ կառույցին, և «Թուրք-հայկական հաշտեցման միությունը» 1926 թ. վերջերին թուլացրեց, իսկ 1927 թ. կեսերից դադարեցրեց իր գործունեութ-

³⁹ Տե՛ս **Malhasyan S.**, նշվ. աշխ., էջ 42:

⁴⁰ Տե՛ս **Ekmekçiöglü L.**, Mecbur: Migirdiç Agob'un "Türkiye Ermenileri" Risalesi (1922), էջ 557:

յունը⁴¹ ևս մեկ անգամ հաստատելով «Մավրն արել է իր գործը, Մավրը կարող է հեռանալ» տեսությունը:

РУБЕН МЕЛКОНЯН – Из истории армяно-турецкого несостоявшегося диалога: «Союз турецко-армянского примирения» (1922-1927 гг.). – В рамках натянутых армяно-турецких отношений было зафиксировано несколько попыток социально-политического и дипломатического диалога особенно в конце 20-го века и в начале 21-го. Но в научных и политических кругах Армении было уделено очень мало внимания одной попытке армяно-турецкого социально-политического диалога, осуществлённого в 1920-ых годах, когда шёл военно-политический процесс формирования и становления Турецкой Республики. В этой статье будет представлен и обсуждён первый, если можно так сказать, регулированный пример армяно-турецкого публичного общения или диалога - «Союз Турецко-Армянского Примирения», созданный 24-го декабря 1922 года и состоящий из армянских и турецких общественных лиц, известных людей того времени.

Ключевые слова: армяно-турецкий диалог, Мустафа Кемаль, патриарх Завен, община армян Стамбула, кемалисты, Геноцид армян, Турецкая Республика, Лозаннский договор

RUBEN MELKONYAN – From the History of the Armenian-Turkish Failed Dialogue “Turkish-Armenian Reconciliation Union” (1922-1927). – In the framework of strained Armenian-Turkish relations multiple attempts of social-political and diplomatic dialogue have taken place especially at the end of the 20th century and at the beginning of the 21st. Still, an Armenian-Turkish social-political dialogue attempt carried out in the 1920’s, when the military-political process of the formation of the Republic of Turkey was underway, has received very little attention by the scientific and political circles of Armenia. This article has a goal to present and discuss the first, if we can say so, regulated attempt of the Armenian-Turkish public communication or dialogue – “The Turkish-Armenian Reconciliation Union”, which was founded on the 24th of December, 1922 and consisted of Armenian and Turkish public figures, well-known people of the time.

Key words: Armenian-Turkish dialogue, Mustafa Kemal, patriarch Zaven, Istanbul Armenian community, kemalists, Armenian Genocide, Republic of Turkey, Treaty of Lausanne

⁴¹ Տե՛ս **Hür A.**, նշվ. աշխ., էջ 308-309: